

Ewa Tomczak-Łukaszewska
Wydział Anglistyki
Zakład Studiów Psycholingwistycznych
Uniwersytet im. Adam Mickiewicza, Poznań

Rozprawa doktorska:

Od procesu i produktu tłumaczenia do recepcji przekładu: Badanie wysiłku poznawczego tłumaczy i czytelników

Streszczenie

Tłumaczenie jest złożonym procesem poznawczym, którego celem jest stworzenie funkcjonalnie efektywnego tekstu dla jego odbiorców (Chesterman 1998; Shreve 2009). Na przestrzeni ostatnich dekad badania nad procesem przekładu (*Translation Process Research*) koncentrowały się na wysiłku poznawczym (*cognitive effort*) wkładanym przez tłumaczy pisemnych w przetworzenie tekstu źródłowego (oryginału) w tekst docelowy (Alves 2015; Jakobsen 2014; Kruger 2016). Wysiłek ten rozumiany jest jako ogół zasobów mentalnych angażowanych w wykonanie zadania tłumaczeniowego (Hunziker Heeb 2020; Hvelplund 2011). Do jego pomiaru korzystano m.in. z zaawansowanych metodologii, takich jak rejestracja aktywności tłumaczy na klawiaturze (*keylogging*) i śledzenie ruchu gałek ocznych (*okulografia, eye-tracking*). Równolegle, badania zorientowane na produkt tłumaczenia analizowały cechy i jakość tekstów przetłumaczonych (Baker 1993; Koby i in. 2014), również w odniesieniu do danych z procesu tłumaczenia jako przybliżonych wskaźników wysiłku poznawczego (Dragsted 2012; Whyatt i in. 2018). Uzyskano w ten sposób pogłębioną wiedzę o wysiłku poznawczym tłumacza i jakości stworzonego w wyniku procesu przekładu produktu tłumaczenia. Recepcja przetłumaczonego tekstu przez czytelnika pozostawała jednak głównie przedmiotem rozważań i założeń teoretycznych aniżeli badań empirycznych (Kruger i Kruger 2017; Walker 2021a). Brakuje zatem empirycznych dowodów na to, czy i w jaki sposób proces tłumaczenia oraz jakość przekładu wpływają na proces czytania i odbioru tegoż przekładu (Kruger i Kruger 2017; Walker 2021a). Luka ta dotyczy zwłaszcza zrozumienia, czy i jak wysiłek poznawczy tłumacza oraz wynikająca z niego jakość przekładu wpływają na wysiłek poznawczy czytelnika włożony w proces czytania i odbioru tekstów przetłumaczonych (*translation reception*). Wypełnienie tej luki badawczej wymaga wypracowania zintegrowanego podejścia, które empirycznie połączy obszary procesu, produktu i recepcji przekładu.

Głównym celem niniejszego projektu doktorskiego jest zatem zbadanie, czy i jak wysiłek poznawczy tłumacza zainwestowany w proces tłumaczenia tekstu oraz wynikająca z tego procesu jakość przekładu wpływają na wysiłek poznawczy, jaki czytelnicy wkładają w lekturę tegoż przekładu. W odpowiedzi na to pytanie niniejsza rozprawa doktorska proponuje nową, zintegrowaną ścieżkę badawczą. Jej istotą jest połączenie empirycznych perspektyw

procesu, produktu i recepcji tłumaczenia w oparciu o spójne ramy konceptualne oraz metodologiczne. Podstawę empiryczną pracy stanowią **dwa komplementarne badania eksperymentalne**, których celem było zbadanie wysiłku poznawczego podczas produkcji i recepcji tłumaczenia. Pierwsze badanie, koncentrujące się na **procesie i produkcji przekładu**, mierzyło *wysiłek poznawczy* zawodowych tłumaczy dwukierunkowych (L1 polski, L2 angielski). Do pomiaru wysiłku podczas tłumaczenia tekstów w obydwu kierunkach (L1→L2, L2→L1) zastosowano metody procesualne: *keylogging* i *eye-tracking*. W drugim badaniu, poświęconym **recepcji tekstów przetłumaczonych**, zastosowano *eye-tracking* do zbadania *wysiłku poznawczego* czytelników tłumaczenia – rodzimych użytkowników języka polskiego (język docelowy przekładu) o wysokiej biegłości w języku źródłowym (L2 angielski) czytanego tekstu. Przedmiotem badania i analiz był przede wszystkim *wysiłek poznawczy* podczas procesu czytania przekładu wykonanego na język ojczysty czytelników, przy czym materiał badawczy stanowiły teksty przetłumaczone o wysokiej i niskiej jakości tłumaczenia powstałe w pierwszym badaniu.

Wyniki badań przedstawiono w pięciu artykułach analizujących wysiłek poznawczy tłumaczy i czytelników. **Artykuł 1** (Tomczak i Whyatt 2022) określił profil językowy zawodowych tłumaczy dwukierunkowych (ich dominację językową i biegłość w języku drugim) i skupił się na ich wysiłku poznawczym podczas procesu selekcji leksykalnej (tj. procesu wyboru słowa, które najlepiej w uznaniu tłumacza odda znaczenie słowa z tekstu źródłowego; *lexical selection*) oraz na jakości dokonywanych wyborów leksykalnych. Wyniki wykazały wyraźną asymetrię zależną od kierunku tłumaczenia i typu tłumaczonego tekstu: selekcja leksykalna była bardziej wymagająca poznawczo i mniej udana w tłumaczeniu na język drugi (L2), szczególnie w przypadku tekstów bardziej opisowych (*product descriptions*) niż ekspresyjnych (*film reviews*). Wskazywały na to m.in. niższe wyniki płynności słownej w L2, częstsze błędy leksykalne (i częściej popełniane automatycznie), oraz częstsze (i dłuższe) korzystanie z zasobów internetowych (*use of online resources*) w tym kierunku, co potwierdza tzw. niekorzyść poznawczą w języku drugim (*L2 cognitive disadvantage*).

Bazując na ww. wynikach, **Artykuł 2** (Whyatt, Witczak, Tomczak 2021) koncentruje się na wysiłku poznawczym tłumaczy związanym z wyszukiwaniem informacji w zasobach internetowych podczas realizacji zadania tłumaczeniowego. Wyniki przeprowadzonego badania wykazały, że wyszukiwanie informacji online jest samo w sobie procesem kosztownym poznawczo, istotnie wydłużającym całkowity czas zadania tłumaczeniowego oraz średni czas fiksacji oka (przybliżone wskaźniki wysiłku poznawczego), szczególnie w przypadku tekstów opisowych. Co istotne, wysiłek ten zależał od kierunku tłumaczenia i typu tekstu: odnotowano istotnie większą liczbę wyszukań (w tym bardziej złożonych) oraz częstsze korzystanie ze słowników dwujęzycznych podczas tłumaczenia z języka ojczystego na język drugi, szczególnie w przypadku tekstów bardziej opisowych niż ekspresyjnych. Wyniki te mogą sugerować, że poczucie niepewności w słabszym języku wymaga większego nakładu zasobów poznawczych.

Po zbadaniu wysiłku poznawczego tłumaczy (*Artykuły 1 i 2*), kolejnym, a zarazem głównym celem pracy, było zbadanie procesu recepcji tłumaczenia wśród czytelników. W badaniu tym, którego pierwszy, eksploracyjny etap przedstawia **Artykuł 3** (Whyatt, Witczak,

Tomczak-Łukaszewska i Lehka-Paul 2023), zastosowano podejście integracyjne. Podejście to zakłada włączenie danych z procesu tłumaczenia i oceny jakości tłumaczenia tekstów (badanie omówione w Artykułach 1 i 2) do zbadania procesu recepcji tłumaczenia. **Artykuł 3** stanowi pomost metodologiczny między produkcją a recepcją tłumaczenia. W sposób pionierski łączy dane (*keylogging*) z rejestracji pracy tłumacza podczas tłumaczenia (*proces*), ocenę jakości tłumaczenia (*produkt*) oraz dane eye-trackingowe dokumentujące proces czytania tłumaczeń tych tekstów przez czytelników (*recepcja*). Badanie eksploracyjne nie wykazało prostego, bezpośredniego związku między *wysiłkiem poznawczym tłumacza* a *wysiłkiem poznawczym czytelnika*. Ujawniło jednak, że jakość tłumaczenia istotnie wpływa na proces czytania: czytelnicy wykazywali większy wysiłek poznawczy (dłuższy *dwelt time*, tj. całkowity czas fiksacji oka) podczas lektury tłumaczenia niskiej jakości (LQ) w porównaniu z tłumaczeniem wysokiej jakości (HQ). **Artykuł 4** (Whyatt, Tomczak-Łukaszewska, Witczak i Lehka-Paul 2025) poszerzył wyniki eksploracyjnego badania omówionego w Artykule 3. W badaniu na większej liczbie czytelników, potwierdzono, że podczas czytania przekładu zawierającego błędy (tj. przekład niskiej jakości), wysiłek poznawczy był większy (dłuższy *dwelt time*). Szczegółowa analiza wykazała, że różne typy błędów (np. niespójności logiczne, brak adaptacji kulturowej) wpływały na zwiększenie wysiłku poznawczego czytelników w odmienny sposób: wywoływały innego rodzaju wzmożony wysiłek podczas czytania tekstu ze zrozumieniem.

Ostatni z artykułów w cyklu publikacji, **Artykuł 5** (Tomczak-Łukaszewska 2025), poszerzył analizę o wymiar czynników specyficznych dla czytelnika. Analizy wykazały, że profil językowy odbiorcy, w szczególności dłuższy okres używania języka źródłowego (L2 angielski), wiązał się z mniejszym wysiłkiem poznawczym podczas lektury tłumaczenia na język ojczysty (L1 polski). Ponadto, wykazano istotną interakcję między wysiłkiem poznawczym tłumacza a jakością tłumaczenia w kształtowaniu procesu czytania: czytelnicy wykazywali większy wysiłek poznawczy podczas lektury tłumaczenia zawierającego błędy (LQ), gdy wysiłek tłumacza był niski. W przypadku tłumaczenia wysokiej jakości (HQ), większy wysiłek poznawczy tłumacza towarzyszył zwiększonemu wysiłkowi poznawczemu czytelnika, prawdopodobnie z powodu bardziej złożonej składni odzwierciedlającej złożoność tekstu źródłowego. Dodatkowe analizy moderowanej mediacji przeprowadzone w celu dalszego pogłębienia analizy związków profilu językowego czytelnika z jego wysiłkiem poznawczym podczas lektury wykazały, że biegłość w języku źródłowym (L2) pośredniczyła w relacji między liczbą lat używania L2 a wysiłkiem poznawczym podczas lektury przetłumaczonego tekstu, ale wyłącznie w przypadku tłumaczeń niskiej jakości (LQ). Może to sugerować efekt kompensacyjny: wyższa biegłość w języku oryginału może łagodzić trudności przetwarzania, częściowo rekompensując niską jakość tłumaczenia. Odkrycie to podkreśla, że indywidualne cechy czytelnika w znaczący sposób kształtują recepcję tekstów tłumaczonych, potwierdzając zakładaną interakcję między tekstem a czytelnikiem (Kruger i Kruger 2017). Wysiłek poznawczy czytelnika podczas recepcji nie jest zatem determinowany wyłącznie przez cechy tekstu, lecz stanowi wynik złożonej interakcji między jakością tłumaczenia, wysiłkiem poznawczym tłumacza oraz indywidualnymi zasobami czytelnika, w tym profilem językowym.

Podsumowując, niniejszy projekt doktorski dostarcza nowych, opartych na dowodach empirycznych wniosków dotyczących złożonych zależności między produkcją a recepcją tłumaczenia. Wyniki przeprowadzonych badań wskazują, że wysiłek poznawczy włożony w proces tłumaczenia tekstów oraz jakość powstałego produktu (tj. tłumaczenia) znajdują swoje odzwierciedlenie w wysiłku poznawczym czytelnika, jednak związek ten jest złożony i zależy od typu błędu oraz indywidualnego profilu językowego czytelnika. Dzięki empirycznej integracji danych z procesu, produktu i recepcji, niniejsza rozprawa wykracza poza badanie tych obszarów osobno i dostarcza spójne ramy dla zrozumienia, w jaki sposób decyzje po stronie tłumacza ostatecznie kształtują doświadczanie lektury po stronie czytelnika. Ukazuje tym samym wartość zintegrowanego podejścia dla uzyskania pełniejszego obrazu komunikacji zapośredniczonej w przekładoznawstwie.

Słowa kluczowe: wysiłek poznawczy, proces tłumaczenia, produkt tłumaczenia, jakość tłumaczenia, recepcja przekładu, proces czytania, zawodowi tłumacze dwukierunkowi, kierunkowość, typ tekstu, dwujęzyczni czytelnicy, keylogging, eye-tracking